

ULUSLARARASI
GEÇMİŐTEN GÜNÜMÜZE
TOKAT'TA İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT
SEMPOZYUMU

18-20 Ekim 2018

BİLDİRİLER

Cilt 1

TOKAT - 2018

ULUSLARARASI
GEÇMİŐTEN GÜNÜMÜZE
TOKAT'TA İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT
SEMPOZYUMU
18-20 Ekim 2018
BİLDİRİLER

Cilt 1

Editörler

Prof. Dr. Hanifi VURAL
Doç. Dr. Ahmet İNANIR
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman PAK
Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz ÖKSÜZ

Takım No: 978-975-7328-74-2 (Tk)

ISBN: 978-975-7328-75-9 (1.c)

Web Sayfası: <http://tokatsempozyum2018.gop.edu.tr>

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları

TOKAT - 2018

İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzumesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı

İbrahim BAYRAM*

Öz: Hayatı hakkında çok fazla bilgi olmayan, olanları da daha çok Tokat ile bağını ortaya koyan ifadelerle sınırlı bulunan İshak b. Hasan et-Tokâdî, XVII. yüzyıl şair ve ulemasından bir zat olarak kabul edilir. Akaid, fıkıh, tasavvuf ve ahlak gibi alanlarda kaleme aldığı eserlerinin bir kısmını nesir halinde telif eden İshak et-Tokâdî, bir bölümünü ise manzum olarak yazıya dökmüştür. Bütün eserleri içerisinde en çok tanınan ve ehline takdir gören çalışması ise itikadi esaslardan bahseden *Nazmu'l-leâlî* adlı manzum risalesi olmuştur. Şerhlere de konu olan bu eserinde müellif, genel anlamda Ehl-i Sünnet çizgisi üzerinden itikadi esasları açıklamakla birlikte kimi meselelerde Mâtürîdî kimliğini öne çıkaran açıklamalar getirmiş, bu bağlamda, onun Eş'ariyye gibi Ehl-i sünnet mezhebinin diğer ekolünü temsil eden anlayıştan farklı olan görüşlerine temas etmiştir. Bunu yaparken diğer Osmanlı kelimcilerinde olduğu gibi daha çok Ebû Hanife üzerinden bir aidiyet ortaya koyan müellif, kimi zaman bu mensubiyetini İmâm Mâtürîdî ile bağlantılı hale getirmiştir. Allah'ın subûtî sıfatları, kader, peygamberlerin masumiyeti, imanın artıp eksilmesi, imanda istisna ve müşrik çocukların durumu gibi meselelerde bu aidiyetini yansıtan müellif, ilgili konularda farklı birtakım görüşler ortaya koyan Eş'arî anlayışa bir ithamda bulunmamış, bu manada objektif bir tavır sergilemiştir. Buna karşın bid'at fırkaları olarak görülen Cebriyye, Mu'tezile ve Şia'ya kader, ecel, haram rızık, rü'yetullah ve imamet gibi konular üzerinden eleştiriler yöneltirken ise daha tenkitçi bir dil geliştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: İshak et-Tokâdî, Nazmu'l-leâlî, Akaid, Mâtürîdiyye.

Ishak b. Hasan al-Tokâdî's Maturidi Identity in His Poem of Akaid and his View on Other Sects

Abstract: Ishak b. Hasan al-Tokâdî, who does not know much about his life, and whose information is more limited to expressions that reveal his connection with Tokat, is considered as a person of seventeenth century poets and scholars. Ishak al-Tokâdî, who wrote works in areas such as akaid, fiqh, sufism

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fak., Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı (ibrahim.bayram@gop.edu.tr). orcid.org/0000-0002-4752-0447.

and morality, wrote some of them as prose, and some of them as poetry. His work, which was recognized most in all his works and appreciated by its competent, was the booklet of poetry called *Nazmü'l-leali*, which talked about the principles of faith. In his work, which is the subject of the commentary, he explained the principles of belief through the Ahl al-Sunnah line in general, but brought explanations that highlight the identity of Maturidi in some issues, in this context, he has contacted his views that are different from the one that represents the other school of the Ahl al-Sunnah, such as Ash'ariyyah. In doing so, as in other Ottoman theologians, the author, who has shown more of a belonging over Abu Hanifa, sometimes linked this membership to Imam Maturidi. The author, who reflected his allegiance in the subjects such of the immutable attributes of Allah, the fate, the innocence of the prophets, the increase and decrease of faith, the exception of faith and the status of the children of idolaters, has not made an accusation to the Ash'ari understanding which has different opinions on the related subjects, in this sense, has shown an objective attitude. On the other hand, has developed a more critical language to Jabriyya, Mu'tazila and Shia, which are seen as bid'ah sects, while criticizing them over matters such as fate, death, forbidden sustenance, rü'yetullah and imamate.

Key Words: Ishak al-Tokâdî, Nazmu'l-leali, Akaid, Maturidiyya.

Giriş

XVII. yüzyıl ilim adamı ve şairlerinden biri olan İshak b. Hasan et-Tokâdî hakkında kaynaklarda çok fazla bir bilgi bulunmamakta, daha çok eserleri ve vefat tarihi üzerinden ona dair sınırlı bir malumat aktarılmaktadır. Ailesiyle Azerbeycan'ın Zencân şehrinden göç etmesi nedeniyle¹ kimi eserlerde ismine Zencânî nisbesi de eklenen müellif,² İskenderiye ve Kahire'de ilim tahsil etmiş,³ ayrıca döneminin önemli âlimlerinden Mehmed Vânî Efendi'ye (ö. 1096/1685) talebelik yapmıştır.⁴ Hanefi mezhebine mensup olan Tokâdî,⁵ farklı ilim

---

¹ Seyfullah Korkmaz, "Tokatlı Şair Rızâî İshâk b. Hasan'ın Bir Mersiyesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi = Erciyes University Journal of the Institute of Social Sciences* 12 (2002): 186.

² Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemül-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 1: 341; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: kamusu teracim: el-hutut ve's-suver*, 15. Basım (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002), 1: 294.

³ Korkmaz, "Tokatlı Şair Rızâî İshâk b. Hasan'ın Bir Mersiyesi", 186.

⁴ Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi Vanî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 459.

alanlarında geniş müktesebatıyla tanınmış,⁶ yaşadığı dönemin Anadolu'sunda ulemanın ileri gelenlerinden biri olarak kabul edilmiş, yazdığı eserler ilminin ve şanınin yüceliğini ispat eden unsurlar olarak ortaya konulmuştur.⁷

Müellifimizin hem Zencânî hem de Tokâdî şeklinde anılması, kimi yazarlarda bu zatın iki ayrı şahıs olduğu izlenimini uyandırmıştır. Bu manada Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1338/1920), “İshak b. Hasan et-Tokâdî” ve “İshak b. Hasan ez-Zencânî et-Tokâdî” şeklinde iki ayrı zattan bahsetmiştir. Ancak İsmail Paşa'nın hem onlar için verdiği vefat tarihi hem de onlara nispet ettiği bir eser göz önüne alınınca, onun aynı şahsı iki ayrı zat gibi gösterdiği izlenimi uyanmaktadır. İlkine vefat tarihi için 1100, diğerine takribi olarak 1090 yılını veren müellif, yine birinci zata *Şerhu Cilâi'l-kulûb*, ikincisine ise *Sirâcü'l-kulûb fi şerhi ziyâi'l-kulûb* adlı eserleri nispet etmiştir. Burada ikisi için de ortak olarak İshak b. Hasan ismini kullanmasının dışında, onlara dair verdiği vefat tarihlerinin ve ilgili eserlerin birbirine oldukça yakın olması, ikisini de Hanefi olarak anması, kendisinin burada yanlışlıkla bir zatı iki ayrı şahıs olarak göstermiş olma ihtimalini oldukça kuvvetlendirmektedir.⁸ Muhtemelen bunda, onun ikinci isme nispet ettiği eserin yazma nüshalarında hem Zencânî hem de Tokâdî mahlası kullanılırken; diğer isme nispet ettiği eserlerin yazmalarında görebildiğimiz kadarıyla bu iki nisbenin birlikte kullanılmaması etkili olmuştur.

Gerçekten de Tokâdî'nin *Ziyâu'l-kulûb* adlı eserinin yazma nüshalarına bakıldığında, orada hem Zencânî hem de Tokâdî nisbesinin kullanıldığı görülür. İshak b. Hasan, ilgili eserinde “Zencânî sümme et-Tokâdî” nisbesi kullanarak önce doğduğu veya ailesinin yaşadığı yer itibarıyla Zencânî, sonrasında ise göç ettiği yere bağlı olarak artık Tokatlı olduğunu ihsas etmiştir.⁹ Nitekim

---

⁵ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musannaflin* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1: 201; Kehhale, *Mu'cemül-müellifin*, 1: 341.

⁶ Kehhale, *Mu'cemül-müellifin*, 1: 341.

⁷ Ahmed b. Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, nr. 0E_YZ_0850_0010011, 2a. İlgili katalogda eser yanlışlıkla *Şerhu nazmi'l-ulûm* şeklinde girilmiştir. Bk. <http://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?dilsecim=0&-vt=YordamBTSYS&>.

⁸ Bağdâdî, *Hediyetü'l-arifin*, 1: 201.

⁹ İshak b. Hasan ez-Zencânî et-Tokâdî, *Ziyâu'l-kulûb*, Milli Kütüphane, Tokat Müzesi, nr. 60 Mü 180, 1b; İshak b. Hasan ez-Zencânî et-Tokâdî, *Ziyâu'l-kulûb*, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. O6 Mil Yz A 435, 1b; İshak b. Hasan ez-Zencânî et-Tokâdî, *Ziyâu'l-*

muhtemelen bu yazma eserlerden hareketle Hayreddîn ez-Ziriklî de (ö. 1396/1976) onu “Zencânî sümme et-Tokâdî” şeklinde takdim etmektedir.¹⁰ Müellifin *Nazmu'l-leâlî* adındaki meşhur manzum akaid çalışmasını şerheden Ahmed b. Ahmed el-Behesnî de eserine giriş mahiyetinde yazdığı şiirinde onu Tokatlı ve Zencânî İshak Efendi şeklinde yâd etmektedir.¹¹ Yine müellifimizin adı geçen manzum eserinin İstanbul'da yapılan bir baskısında da (1304) kendisi, Zencânî ve Tokâdî nisbesi ile anılmaktadır.¹² Öte yandan Tokâdî'nin ilgili nisbelerin dışında kendisi için ayrıca Rızâî mahlasını da kullandığı görülür.¹³ Müellife övgü sadedinde yazılan bir şiirde ve Behesnî'nin ilgili şerhinde de aynı şekilde diğer isim ve künyelerinin dışında ona Rızâî mahlası ile atıf yapıldığı dikkat çeker.¹⁴

1100/1688-89 yılında vefat eden¹⁵ ve nisbesi ile anıldığı Tokat şehrinin batısındaki Hacdağı eteğine gömülen İshak b. Hasan'ın makamı *Zeğzencâne* veya *Boyunbaba* diye anılmaktadır.¹⁶ Velûd bir yazar olan ve ardında farklı alanlarda kaleme alınmış manzum ve mensur eserler bırakan müellifin en önemli teliflerinin başında *Manzûmetü'l-akâid (Nazmu'l-leâlî)*¹⁷ ve *Nazmu'l-ulûm* adlı risaleleri gelir.¹⁸ Kaynaklar ayrıca onun Cemaleddin Mardînî'nin (ö. 809/1406)

---

kulûb, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. O6 Mil Yz A 1752, 1b; İshak b. Hasan ez-Zencânî et-Tokâdî, *Ziyâu'l-kulûb*, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. O6 Mil Yz A 3285, 1b.

¹⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1: 294.

¹¹ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 2a.

¹² İshak [b. Hasan Tokâdî] Zencânî, *Nazmü'l-leâlî Tokadi İshak Efendi'nin akaid manzumesi = Manzume-i akaid* (İstanbul: Hulusi Efendi Matbaası, 1304), 28. Çalışmamızda kaynak olarak da bu baskı kullanılacaktır.

¹³ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 3, 24; İshak [b. Hasan et-Tokâdî] Efendi, *Nazmu'l-ulûm* (İstanbul: [Hattat Tevfik Efendi Destgâhı], 1291), 166, 167, 172.

¹⁴ İshak Efendi, [*Nazmu'l-leâlî*] sonunda isimsiz şiir, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, nr. T811 İSH T811 İSH 1189 H. 1, 36a; Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 8a.

¹⁵ Mehmed Nail Tûmân, *Tuhfe-i Nâilî*, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. O6 Mil Yz B 611/2, 1742, 4784 nr.lı madde.

¹⁶ Hikmet Tanyu, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1967), 288.

¹⁷ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-arifin*, 1: 201; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333), 1: 231; Kehhale, *Mu'cemül-müellifin*, 1: 341; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1: 294.

¹⁸ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 2a; el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-arifin*, 1: 201; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 231; Kehhale, *Mu'cemül-müellifin*, 1: 341.

usturlab risalesine bir haşiye,¹⁹ Birgivî Mehmed Efendi'nin (ö. 981/1573) tasavvufla ilgili *Cilâu'l-kulûb* adlı eserine²⁰ şerh yazdığını ifade eder.²¹ Bu son eser *Ziyâu'l-kulûb* şeklinde de tanınır.²² Yine Birgivî'nin *Zuhru'l-müteehhilîn* adlı kadınların ay haline dair bir risalesine²³ *Zehâiru'l-ahire* ismiyle²⁴ yaptığı şerhin dışında²⁵ Lütfullah el-Keydânî'nin (ö. 750/1340) fıkıh sahasındaki eserini manzum şekilde çevirdiği *Fıkh-ı Keydânî Tercümesi* adlı bir çalışma da kaleme alır. O, ayrıca Keydânî'nin aynı eserine *Metâlibu'l-musallî fi şerhi fıkh-ı Keydânî* adıyla şerh de yapar.²⁶

Tokâdî'nin eserlerine bakıldığında onun kendisini Birgivî Mehmed Efendi'ye yakın hissettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Birgivî'nin iki eserine şerh yazmasının dışında, onun *Vasiyetnâme* diye bilinen Türkçe ilmihalinin başlangıç seviyesindeki öğrencilere okutulmasını tavsiye etmesi de bu hususu destekler.²⁷ Ayrıca Birgivî'nin *Zuhru'l-müteehhilîn* adlı risalesini *Zehâiru'l-ahire* ismiyle şerhettiği eserinin bir yazma nüshasının künye kısmında yer alan bir bilgi de bu hususu teyit eder. Burada eserin müellifi olan İshak'ın doğum yerine nispetle Cürçânî (doğrusu Zencânî), eşi itibarıyla Malâtî (Malatya'dan evlendiği), vatan edindiği yer olarak Tokâdî diye anıldığını, fıkıhta Hanefî, itikatta Mâtürîdî

¹⁹ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-arifin*, 1: 201; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 231; Kehhale, *Mu'cemül-müellifin*, 1: 341. İslâm Ansiklopedisine "Mardînî, Cemâleddin" maddesini yazan İhsan Fazlıoğlu, Cevat İzgi'nin, Mardînî'ye *en-Nücümü'z-zâhirât* isimli bir eser izafe ettiğini, ardından bunun Kavallızâde tarafından yapılan şerhine ise İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin haşiye yazdığını belirtir. Bk. İhsan Fazlıoğlu, "Mardînî, Cemâleddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 52. İşte ilgili kaynaklarda Tokâdî'nin, Mardînî'nin usturlab risalesine dair yazdığı belirtilen haşiye de bu haşiye olmalıdır.

²⁰ Zirikî, *el-A'lâm*, 1: 294; Emrullah Yüksel, "Birgivî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 193.

²¹ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-arifin*, 1: 201; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 231; Kehhale, *Mu'cemül-müellifin*, 1: 341.

²² Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 2a; Yüksel, "Birgivî", 6: 193.

²³ Yüksel, "Birgivî", 6: 193.

²⁴ Bayram Özfırat, "Tokatlı İshak Efendi ve Nazmu'l-Le'âli Adlı Mesnevisi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15 (2015): 318.

²⁵ Yüksel, "Birgivî", 6: 194; Özfırat, "Tokatlı İshak Efendi ve Nazmu'l-Le'âli Adlı Mesnevisi", 318.

²⁶ Korkmaz, "Tokatlı Şair Rızâî İshâk b. Hasan'ın Bir Mersiyesi", 188.

²⁷ Ahmet Turan Arslan, "Vasiyetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 557.

olduğunu beyandan sonra onun (Mehmed Birgivî Efendi'nin fikri seviyede lider kabul edildiği) Kadızâde ekolüne bağlı olduğu belirtilir.²⁸

1. *Nazmu'l-Leâlî-Manzûme-i Akaid Adlı Eseri*

Çabuk ezberlenmesi ve uzun süre hafızada kalması gibi olumlu yönleriyle İslâm âleminde yaygınlık kazanan akaid manzumeleri içerisinde Tokâdî'nin *Nazmu'l-leâlî* adlı çalışması önemli bir yer tutar. Onun bu risalesini Sadreddîn el-Ûşî'nin (ö. 575/1179) *el-Emâlî*, Hızır Bey'in (ö. 864/1459) *el-Kasîdetü'n-nûniyye* adlı eserlerinin bir devamı saymak mümkündür. Mâtürîdî düşünceyi temel alarak yazıya dökülen bu risalelerin Ebû Muhammed el-Lekânî (ö. 1078/1668) tarafından kaleme alınan *Cevheretü't-tevhîd* örneğinde olduğu üzere Eş'ariyye mezhebinde de benzerleri bulunmaktadır.²⁹

Tokâdî'nin vefatına yakın bir dönemde, 1098 tarihinde kaleme aldığı *Nazmu'l-leâlî* adlı bu risalesi, onun en tanınmış eseri olarak karşımızda durmaktadır. Ulema arasında elden ele dolaşan bu çalışma,³⁰ Ahmed b. Ahmed el-Behesnî, Muhammed Raif ve Abdurrahman b. Mustafa b. Ali el-Kalecikî gibi zevat tarafından şerh edilir³¹ ve hakkında övgü dolu ifadeler kullanılır. Nitekim *Manzume-i akaid* diye de anılan bu eserin bir yazma nüshasının girişinde onun Ehl-i sünnet itikadı üzerinden akaid konularını ihtiva eden faydalı ve muhtasar bir çalışma olduğu belirtilir.³² Yine bu eserin şerhini yapan Ahmed el-Behesnî de onun hocalar nezdinde rağbet görüp, talebeler arasında aranılan bir çalışma

²⁸ İshak Tokâdî, *Zehâirü'l-âhire*, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. 06 Mil Yz A 1020/1, 1a. Birgivî Mehmed Efendi'nin Kadızâdeliler üzerindeki etkin konumu için bk. Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 100.

²⁹ Ahmet Saim Kılavuz, "Akaid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 215.

³⁰ Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 231.

³¹ Bayram Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî adlı mesnevileri: (inceleme-metin)* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, 2006), 88-89. Bu zatın Abdurrahman b. Mustafa b. Ali el-Kalecikî şeklinde geçen isim ve nisbesi için bk. Abdurrahman b. Mustafa b. Ali el-Kalecikî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî [Şerhu Manzume-i akaid]*, Milli Kütüphane, Çankırı İl Halk Kütüphanesi, nr. 18 Hk 23, 47b.

³² İshak [b. Hasan et-Tokâdî] er-Rızâî, *Nazmu'l-leâlî [Manzûmetü'l-leâlî]*, Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, nr. 06 Hk 4195, 1a.

konumuna geldiğini ifade eder.³³ Behesnî, bu risalenin değeri hakkında bilgi verirken ise, onun usulü'd-dinin önemli meselelerini toplayıp nazmen dile getiren bir çalışma olduğunu, her risalenin bu denli kapsamlı bir şekilde ilgili konuları toplayamadığını, onun kimi değerli zevat tarafından ders kitabı olarak okutulduğunu ve parmakla gösterilecek kadar beğenildiğini dile getirir.³⁴

İshak Tokâdî'nin bu manzum eserinin Mekke'de yapılan baskısında (1303) yer alan bir tanıtım yazısında ise onun itikadi esasları en güzel ve kolay surette cem'eden bir telif olduğu, benzerinin görülmediği, yediden yetmiş bütün müslümanlarca ezberlenmesi için basıldığı ve değerinin erbabı katında teslim edildiği belirtilir. Ancak bu eser, *Nazmu'l-leâlî* yerine yanlışlıkla müellifin bir diğer telifinin ismi olan *Nazmu'l-ulûm* adıyla basılır.³⁵ Tokâdî'nin söz konusu eserinin İstanbul'da yapılan bir diğer baskısında (1304) yer alan takdim yazısında ise onun çok hoş ve değişik bir üslup içerisinde kaleme alındığı ve geçmişte bir benzerinin olmadığı ifade edildikten sonra bütün mümin erkek ve kadın bireylerin onu ezberlemesi salık verilir.³⁶ Aynı baskının sonunda yer alan hatime yazısında ise, İshak Tokâdî'nin, zamanının en önde gelen şahsiyetleri arasında yer aldığı, bu eserinin misli görülmemiş nefis bir manzum çalışma hüviyetinde olduğu kaydedilir.³⁷

Aynı zamanda *Manzûmetü'l-leâlî* diye de anılan bu eserin bir yazma nüshasının girişinde ise Tokâdî'nin kullandığı kaynaklara dair bilgi de verilir. Buna göre müellif, Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) *el-Fıkhu'l-ekber*, Sadeddin Teftazânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Makâsîd* ve Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı telifleri ve diğer kimi kelam kitaplarından istifade ederek bu manzum eserini oluşturur.³⁸ Aynı yazma eserin daha sonra İstanbul'da basılan (1268/1852) nüshasının sonunda Mehmed Sıdkı Efendi tarafından

³³ Ahmed b. Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 2a.

³⁴ Behesnî, eserin bu üstün taraflarına rağmen onun kapalı yönlerini açıklayıp şerheden bir çalışma görmediği için araya giren dostlarının ricasıyla bu işe başladığını zikreder. Ahmed b. Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 2a-2b.

³⁵ Tokâdî İshak Efendi, *Nazmu'l-ulûm [Nazmu'l-leâlî] Tokâdî İshak Efendi'nin Akâid-i Manzûmesi* (Mekke-i Mükerrreme: Hicaz Vilayeti Matbaası, 1303) içinde tanıtım yazısı, 1.

³⁶ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî Tokadi İshak Efendi'nin akaid manzumesi=Manzume-i akaid* (İstanbul: Hulusi Efendi Matbaası, 1304) içinde giriş yazısı, 1.

³⁷ Zencânî, *Nazmü'l-leâlî* içinde hatime yazısı, 28.

³⁸ İshak [b. Hasan et-Tokâdî] er-Rızâî, *Manzûmetü'l-leâlî*, 1a.

manzum bir şekilde kaleme alınan beyitlerde de Tokâdî'nin adı geçen kaynaklara başvurduğu, ayrıca ayet ve hadislere yer verdiği ifade edilir. Mehmed Sıdkı, aynı zamanda bu eserin her beytinin incelenmesini isteyip, onun okuyucusuna sürur vereceğini belirtir.³⁹ Burada eserde kullanılan kaynaklar hakkında verilen bilgi, bizzat Tokâdî'nin ilgili beyitlerinden hareketle ortaya konulmuş olsa gerektir. Nitekim müellif, manzumesinin 10 ve 11. beyitlerinde bu üç eserin, risalesi için kaynak teşkil ettiğini kaydeder.⁴⁰ Onun bu eserini şerheden Ahmed el-Behesnî de ilgili beyitleri, müellifin söz konusu eserlerden meseleler alıp kullanmasına işaret olarak yorumlar.⁴¹ Öte yandan Tokâdî, *Nazmu'l-ulûm* adlı manzum eserinde kelimeler hakkında bilgi verirken de yine bu üç eserin ismini özellikle anarak onlara bir temayülü olduğunu izhar eder.⁴²

2. Mezheplere Yaklaşımı

İshak Tokâdî'nin manzumesinde çizdiği tablodan onun için biri Ehl-i sünnet, diğeri Mâtürîdî olmak üzere iki kimlik tespit etmek mümkündür. Her ne kadar ikinci kimliği zaten birincisinin içerisinde erimekte ise de müellif, bidat fırkalara yönelik kullandığı ifade ve aktarımlarda ilk hüviyeti; özellikle Eş'arî yaklaşımdan ayrıldığı alanlara dair kurduğu cümlelerde ise ikinci kimliğini ortaya koyar. Bu manada onun manzumesinde ilki Eş'ariyye mezhebini de kapsar şekilde alanı oldukça geniş, ikincisi ise bu mezhepten ayrılık noktasını teşkil eden ve Mâtürîdî düşüncüyü yansıtır şekilde daralan bir sahadan bahsetmek yanlış olmaz.

2.1. Ehl-i Sünnet Kimliği

İshak Tokâdî, bu kimliğini izhar sadedinde kimi zaman sadece bağlı bulunduğu Ehl-i sünnet anlayışını tanıtmayı hedefleyen ifadeler kullanırken, bazı anlarda ise daha çok diğer itikadi fırkaların görüşlerini reddeden bir dil geliştirir. Bu manada diğer mezheplere karşı tepkisini ortaya koyarken, kimi zaman isim vermeden, ancak onlarla özdeşleşen görüşler üzerinden dile getirir. Bazı anlarda ise özellikle ilgili mezheplerin adını zikrederek, hatta duruma göre

³⁹ İshak [b. Hasan et-Tokâdî] er-Rızâî, *Manzûmetü'l-leâlî* (İstanbul: Takvimhâne-i Âmire, 1268), 24.

⁴⁰ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 3.

⁴¹ Ahmed b. Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 7a.

⁴² İshak [b. Hasan et-Tokâdî] Efendi, *Nazmu'l-ulûm*, 168.

isimleri üzerinden başlıklar açarak onların mevzu bahis görüşlerini eleştiriye tabi tutar. Bu doğrultuda Mu'tezile, Cebriyye ve Şia mezheplerini hedefine alan müellif, ifade edilen şekillerden biri veya her ikisi ile onlara karşı tepkisini nazma döker. Bu konuda doğal olarak hem çok daha sistemli ve derin olması hem de bağlı bulunduğu Ehl-i sünnet anlayışının onlara bir tepki olarak doğması itibariyle Mu'tezile mezhebini özellikle hedef seçer.

Müellifin, Ehl-i sünnet inancını tanıtmaya sadedinde dile getirdiği bütün görüşlerini onun Sünnî kimliğini izhar babından ortaya koymak bu çalışmanın muhtevasını aşar. Bu yüzden onun ilgili hüviyeti diğer itikadi fırkalara karşı tepkisi üzerinden dile getirilecektir. Ancak öncesinde onun söz konusu kimliğini açıkça izhar ettiği bir bölüme değinmek uygun olacaktır. Bu bölümde müellif, “*beyân-ı sebeb-i telîf-i kitab*” başlığı altında eserini telif etme nedenini açıklarken, “*Ehl-i sünnet itikadını beyân*” şeklinde bir gayeye atıf yapar. Onun bu ifadesi daha ilk aşamada durduğu yeri göstermesi açısından önem arz eder. Yine onun burada ilgili eserine akaid sahasında ilmihal bilgisi verme şeklinde bir misyon yüklemesi de aynı duruşunu tekit eder.⁴³ Ahmed el-Behesnî de müellifin bu konudaki ifadelerini şerh ederken, onu teyiden bu eserin yazılmasındaki tek gayenin Ehl-i sünnet anlayışını izah olduğunu belirtir.⁴⁴ Bütün bu ifadeler onun bu mezhebin yaklaşımını benimsediğini gösterir. Öte yandan Tokâdî, *Nazmu'l-ulûm* adlı eserinde kelimelere dair bilgi verirken de onun Ehl-i sünnet itikadını (akaid) aktarması boyutuyla farz-ı ayn konumunda olduğunu belirterek, yine bu anlayışa mensup bir ilim adamı olduğunu izhar eder.⁴⁵

Tokâdî'nin bu açıklamaları tek başına onun Ehl-i sünnet kimliğini ortaya koymak için yeterli ise de, kendisinin bunu nasıl izhar ettiğini göstermek bakımından diğer itikadi fırkalara, özellikle de Mu'tezile mezhebine bakışını ve getirdiği eleştirileri bilmek önem arz eder. Tokâdî, işte bu yöndeki ifadelerinden birinde, Mu'tezile ismini anmadan ancak onları kastederek üzerinde hiçbir hâkim gücün bulunmaması itibariyle Cenâb-ı Hak için bir işin vücûbiyetinden bahsedilemeyeceğini dile getirir. O'nun hiçbir fiilinde zorunluluk olmadığını, buna dair hem akli hem de nakli delil getirmenin mümkün olduğunu belirtir.⁴⁶

---

⁴³ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 3.

⁴⁴ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 8a.

⁴⁵ İshak [b. Hasan et-Tokâdî] Efendi, *Nazmu'l-ulûm*, 168.

⁴⁶ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 4.

Böylece bir yandan Ehl-i sünnetin görüşünü aktarırken, diğer yandan seçtiği ifadelerle bu konuda aksi yönde fikir beyan eden Mu'tezile'yi reddetmiş olur. Nitekim Behesnî de ilgili beytin şerhinde bu ifadelerin kulları için aslah olanı yapmayı Allah'a vacip gören Mu'tezile'nin görüşünü reddetme amacı taşıdığını, O'nun için bir şeyin zorunluluğuna hükmetmenin, Zât-ı Kibriyâ'ya hâkim olan bir kuvvetin varlığını gündeme getireceğini, halbuki O'nun hâkimlerin hâkimi olduğunu (et-Tîn 95/8) ifade eder. Yine aynı mantık kabul edilirse, Allah'ın kullarına dönük ihsanından bahsedilemeyeceği gibi, onların da şükretme yükümlüğünden kurtulacaklarını ilave eder.⁴⁷

Tokâdî, yine ismini anmadan kelimullah meselesinde de Mu'tezile'nin yaklaşımını reddeder. Bu meyanda "*Kelâmullah Kur'ân gayr-ı mahlûk*" mısraına yer veren müellif, çeşitli saiklerle onu mahlûk kabul eden Mu'tezile'ye muhalefet eder. Bu noktada Ehl-i sünnet görüşünü de açıklayarak, Allah'ın kelamının kadim olduğunu, ancak bundan harf ve sese dökülen kelamın kastedilmediğini belirtir.⁴⁸ Behesnî de söz konusu beytin şerhinde, ilgili ifadelerin Allah'ın mütekellim olmasını; O'nun kelamı yaratmasıyla izah eden Mu'tezile'ye reddiye amaçlı getirildiğini kaydeder.⁴⁹

Müellif, *rü'yettullah* meselesinde de önce ahirette bir cihette olmaksızın Allah'ın müşahade edilmesinin caiz olup, O'nu baş gözü ile görmenin muhal addedilemeyeceği, bunun cevazının akıl, vücûbiyetinin nakil yoluyla sübut bulunduğu, müminin ondan büyük zevk alacağı ve bu konuda hem ayet hem de hadislerden istidlal yapmanın mümkün olduğu gibi ifadeler üzerinden Ehl-i sünnetin yaklaşımını aktardıktan sonra meseleyi Mu'tezile ve Şia'ya bağlar. Mu'tezile'nin bu konuda büyük bir hüsrana düşecekleri, yani Cenâb-ı Hakk'ı göremeyecekleri bilgisini veren müellif, Şia'nın da aynı akıbete duçar olacağını kaydeder.⁵⁰ Behesnî ise müellifin ilgili beytini yorumlarken, onların cennete girseler bile bu büyük nimetten mahrum kalacaklarını dile getirdikten sonra bunu, Allah'ın; kulunun Kendisi hakkındaki zannı üzere olacağı⁵¹ mealindeki bir

---

⁴⁷ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 14b.

⁴⁸ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 5.

⁴⁹ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 17b.

⁵⁰ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 5.

⁵¹ Buhârî, "Tevhid", 15.

hadîs-i kutsîye bağlar.⁵² Müellifin ilgili beyitlerini şerheden Abdurrahman el-Kalecikî de, aynı hadis üzerinden Tokâdî'nin ifadesini teyit eder.⁵³

Tokâdî, “*Hüdâ halk eyler ef âli*” derken de ismini anmadan Mu'tezile'nin bu konudaki kulun fiilinin yaratıcısı olduğu şeklindeki görüşlerini reddettiği gibi, aynı zamanda Ehl-i sünnetin ortak kanaatini izhar etmiş olur. Bu konuda aynı ifadeyi kabul eden Cebriyye'den farklı bir yerde durduklarını ispat amacıyla Ehl-i sünnette kul ihtiyarının kabul edilip, cebr-i mahz düşüncesinin reddedildiğini söyler.⁵⁴ Müellifin şarihlerinden Abdurrahman el-Kalecikî de, Ehl-i sünnetin böyle düşünmesinin nedenlerini izah ettikten sonra Tokâdî'nin bu ifadeleriyle aynı zamanda Mu'tezile'yi reddetmeyi hedeflediğini ihsas eder şekilde onların, kulların kendi ihtiyari fillerini var ettiği görüşünü savunduklarını belirtir.⁵⁵

Yine bu konuyla alakalı olarak Tokâdî, Hz. Peygamber'in, ümmetinin Mecusilerinin, kaderi inkar edenler olduğu⁵⁶ şeklindeki ifadesine atıfla Mu'tezile'yi bu konuma yerleştirdiği gibi ayrıca onlar için *kavm-ı habîs* gibi bir ifade de kullanır. Kulun, fiilinin yaratıcısı olduğu şeklindeki bir fikrin mümin kişiye yakışmayacağını, bu meyanda Maveraünnehir ulemasından pek çok değerli zevatın Mecusilerin Mu'tezile'den daha rahat bir konumda olacağı fikrini savunduklarını belirtir.⁵⁷ Bu konuda Tokâdî şarihi Abdurrahman el-Kalecikî ise müellifin zikrettiği hadisle ilgili bir alıntı yaparak Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1606) onun mevzu olduğuna dair Kazvînî'den (ö. 739/ 1338) yaptığı bir iktibasa yer verir. Ancak (bu bilgiyi aktardığı ilgili yazma nüshada bir eksiklik yoksa) Ali el-Kârî'nin bu görüş hakkındaki kanaatini açıklamaz.⁵⁸ İlgili görüşünde Ali el-Kârî, Kazvînî'ye nispet ettiği bu fikrin yanlış olduğunu söylemekte ve bu teşbihin Kaderiyye fırkasına uyduğunu birtakım gerekçeler üzerinden izah etmektedir.⁵⁹

---

⁵² Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 21a.

⁵³ Abdurrahman b. Mustafa b. Ali el-Kalecikî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî* [*Şerhu Manzume-i akaid*], Milli Kütüphane, Çankırı İl Halk Kütüphanesi, nr. 18 Hk 23, 6b.

⁵⁴ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 5-6.

⁵⁵ Abdurrahman el-Kalecikî, *Şerhu Manzume-i akaid*, 7a.

⁵⁶ Ebû Davud, “Sünnet”, 16.

⁵⁷ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 7.

⁵⁸ Abdurrahman el-Kalecikî, *Şerhu Manzume-i akaid*, 10a.

⁵⁹ Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kari, *el-Esrârü'l-merfûa fi'l-ahbârî'l-mevzûa*, thk. ve tlk. Muhammed b. Lütfi es-Sebbâğ, 3. Basım (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406/1986), 217-218.

Tokâdî, yine kader konusuyla alakalı olarak, kulun yaptığı iş vasıtasıyla bir nimete hak kazanmadığını, bu manada Allah'ın üzerine bir karşılığın vacip olmadığını söylerken de Mu'tezile'yi hedef alır. Zira Behesnî'nin ifadesiyle Mu'tezile, kulun taatine karşılık Allah'ın ona nimet vermesini vacip görmektedir.⁶⁰ Tokâdî, kulun kudreti ile fiil arasındaki ilişkiyi incelerken de onların birlikte bulunduğu, yani kudretin kula fiil anında verildiğini belirtmek suretiyle hem Ehl-i sünnetin görüşünü teyit etmekte hem de kudretin kula fiil öncesinde verildiğini söyleyen Mu'tezile'yi reddetmektedir.⁶¹

Ecel meselesinde de Mu'tezile'yi hedefine alan Tokâdî, öldürülenin eceli ile öldüğü hükmünü verip, onun ölüm ve öldürülmeyi de kapsadığını belirttikten sonra Mu'tezile'den Ebû'l-Kasım el-Kâ'bî (ö. 319/931) ismini öne çıkararak onun bu konuda katl ve ölüm şeklinde iki ayrı durumun varlığına hükmettiğini, ancak bu görüşün naslara zıt olduğunu belirtir.⁶² Müellifin bu ifadelerini şerheden Behesnî de öldürülme gerçekleşirse, maktûlün ölüm anına kadara yaşayacağı düşüncesini tazammun eden bu fikrin; Mu'tezile'den aktarılan diğer iki görüş gibi ayet ve hadislere zıt olduğunu, onların bu meselede istidlalde buldukları ilahi kelamın ise teville tabi tutulduğunu belirtir.⁶³ Diğer şarih Abdurrahman el-Kalecikî de ilgili beyitleri Mu'tezile'yi red ekseninde izah eder ve Allah'ın ilminde ecelin bir olup onların iddia ettikleri gibi bu işte ölüm ve öldürülmeye göre bir değişim gerçekleşmediğini söyler.⁶⁴

Tokâdî, haram rızık meselesine temas ederken de, doğrudan Ehl-i sünnetin ismini anarak onun bir rızık olduğunu belirtir ve böylece onu aynı şekilde görmeyen Mu'tezile'yi dolaylı olarak reddetmiş olur.⁶⁵ Behesnî de aynı vurguyu yaparak, Ehl-i sünnetin helal yahut haram, Allah'ın bahşettiği her şeye rızık derken; Mu'tezile'nin harama rızık demediğini ifade eder.⁶⁶

Tokâdî'nin, berzah ve ahiret hayatına dair kimi beyitleri de Ehl-i sünnet dışı bazı anlayışlara bir reddiye olarak görülür. Bu manada onun kâfirler ve kimi

---

⁶⁰ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 7; Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 28b.

⁶¹ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 7.

⁶² İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 8.

⁶³ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 32a.

⁶⁴ Abdurrahman el-Kalecikî *Şerhu Manzume-i akaid*, 12b.

⁶⁵ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 8.

⁶⁶ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 32b.

fasıklar için kabir azabı varken, hayır ve taat ehli olan müminlere nimetlerin bahşedileceği yönündeki beyitlerini izah eden Behesnî, burada aksi yönde görüş bildiren Mu'tezilî, Şîî ve filozofların fikirlerini reddetme amacı bulunduğunu ifade eder.⁶⁷ Yine Tokâdî'nin ahiret hayatıyla ilgili olarak mizan, sırat ve şefaatin hak olduğunu beyan eden ifadelerinde doğrudan veya ima yoluyla Mu'tezile'ye yönelik bir tariz hissedilmez ise de, onun bu risalesini şerheden Behesnî'nin eserinde yer alan haşiyede bu üçünü inkar edenlerin Mu'tezile olduğu belirtilir.⁶⁸ Öte yandan cennet ve cehennem şu anda mevcut olup onların ebediliğine hükmedildiğini ifadeden sonra ilgili yargıyı Ehl-i sünnete bağlayan Tokâdî, ilk cümlesiyle, bu iki mekânın sonradan yaratılacağını savunan Mu'tezile'yi hedef alır gibidir. Nitekim adı geçen şerhin haşiyesinde bu mezhebin, cennet ve cehennem kıyamette (kıyametten sonra) yaratılacağı görüşünü savunduğu belirtilir.⁶⁹ Yine şarih Abdurrahman el-Kalecikî de Tokâdî'nin ilgili beyitte zikrettiği ifadeyi Mu'tezile'ye ve onlara tabi olan diğer bidat fırkalara muhalefet olarak değerlendirir. Tokâdî'nin, bu iki yurdun ebediliğine yönelik ifadesinden ise; ehlinin fena bulmasıyla cennet ve cehennem de yok olacağı görüşünü savunan Cehmiyye'ye muhalefet gibi bir anlamın çıkarılabileceğini dile getirir.⁷⁰

Öte yandan Tokâdî'nin iman meselesi hakkında kullandığı kimi ifadeler de, Behesnî tarafından Mu'tezile'ye reddiye olarak değerlendirilir. Bu minvalde Behesnî, Tokâdî'nin "*kebâir, 'abdi imandan çıkarmaz*" ifadesini büyük günahın, sahibini imandan çıkarmadığı, ancak onu küfre de sokmayıp, imanla küfür arasında bir yerde (el-menzile beyne'l-menziyeteyn) konumlandığı fikrini savunan Mu'tezile'yi reddetme amacına yorar. Hemen ardından gelen "*mücerred masiyetten küfre varmaz*" ifadesini ise küçük-büyük bütün günah sahiplerini kâfir addeden Harici düşüncüyü reddetmek amacı üzerinden açıklar.⁷¹ Yine mukallidin imanı meselesinde Tokâdî'nin bu kişinin imanı kesin, ancak sabit olmadığı, yani onun ortaya şüphe tohumu atan bir kişinin tezviratına kapılabileceğine dönük ifadelerini şerh ederken ise Mu'tezile'nin aksi yönde görüş bildirdiğini söylemekten kendisini alamaz. Behesnî'nin aktarımına göre Mu'tezile, imanın

⁶⁷ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 8; Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 33b.

⁶⁸ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 9; Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî* içinde, 37b.

⁶⁹ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 9; Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî* içinde, 38a.

⁷⁰ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 9; Abdurrahman el-Kalecikî, *Şerhu Manzume-i akaid*, 16b.

⁷¹ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 44b-45a; İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 11.

sahih olması için kişinin, akli delili lisanen ortaya koyup bu minvalde hasmı ile mücadele edebilecek bir donanıma sahip olmasını şart koşar. Behesnî, bu ifadelerini takiben Mu'tezile'ye isnat ettiği görüşü eleştirerek, bu yaklaşımın Hz. Peygamber ve ashabın uygulamalarına aykırı olduğunu kaydeder.⁷²

Tokâdi, nübüvvet konusuyla alakalı olarak Allah'ın peygamber göndermesini, O'nun hikmetinin kemaliyle açıklayıp bunun bir lütuf olduğunu ifade ederken de, sanki aslah ilkesi gereği bu işi Allah'a zorunlu gören, diğer bir ifadeyle O'na vacip kılan Mu'tezile'ye de bir gönderme yapar.⁷³ Ancak onun en önemli şarihi konumunda olan Behesnî, ilgili beyti şerh ederken bu minvalde herhangi bir yorum getirmez.

Müellif, keramet konusuna giriş sadedinde ifade ettiği bir beytinde ise onun hak olduğunu belirttikten sonra bu hadiseyi ahmakların inkâr edeceğini söyler. Onun bu cümlesini şerheden Behesnî, o ahmaklardan kastın Mu'tezile olduğunu ileri sürer. Dünyadan pek çok veli gelip geçmişken, akıl sahibi bir kişinin bu tür bir inkâra tevessül etmeyecek olmasını; söz konusu aşağılayıcı tabirin gerekçesi olarak sunar. Behesnî, her ne kadar mucizeyle karışacağı endişesiyle Mu'tezile'nin böyle bir tavır sergilemiş olsa da, keramette nübüvvet iddiası bulunamayacağı için bir karmaşanın gündeme gelmeyeceğini kaydeder.⁷⁴

Tokâdî, manzumesinin son bölümünde farklı farklı konular üzerinden oldukça kısa ifadelerle bazı hususlara temas ederken de Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasındaki bazı ayrılık noktalarına telmihen işarette bulunur. Bunlardan biri de *ma'duma şey denilmesi* meselesidir. Bu konuda müellif, Ehl-i sünnetin muhakkik ulemasının ma'duma şey denilmeyeceği yönünde görüş bildirdiklerini ifade ederek, bu mevzuda aksi düşüncüyü savunan Mu'tezile'yi ismini anmadan reddetmiş olur.⁷⁵ Bu meseleyi aynı doğrultuda ele almakla birlikte Behesnî ise, aslında iki mezhep arasında görünen ihtilafın lafzi olduğunu belirterek, konuyla ilgili uzlaştırıcı birtakım açıklamalar getirir.⁷⁶

---

⁷² İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 13; Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 56a.

⁷³ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 13.

⁷⁴ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 63a-64a.

⁷⁵ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 24.

⁷⁶ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 106b-107a.

Tokâdî, Cebriyye mezhebi hakkındaki kanaatini ise kader meselesiyle alakalı olarak ortaya koyar. Bu mezhebi, kulun fiillerinde ihtiyarı olmayıp mutlak bir cebir altında bulunduğu görüşü üzerinden eleştirir ve içerdiği yanlışlık apaçık iken bu fikrin, sadece bir kibir işareti olarak savunulduğunu söyler.⁷⁷ Bu ifadeleri açan Behesnî ise bozukluğu bu denli açık olan bir görüşü savunmanın, kibir peşinden gitme dışında başka bir şeyle açıklanamayacağını vurgular.⁷⁸ Cebriyye'nin ilgili düşüncesini reddetmek için izahatına devam eden Tokâdî, onların kesb, yani kulun ihtiyarını, gücü alanına giren işlere sarfetmesi hakkında bir açıklama getiremeyeceklerini, bir şeyi kendi iradesi doğrultusunda sıkı sıkı tutan kimsenin durumu ile titreyen kişinin maruz kaldığı halin bu ikisi arasındaki farkı ortaya koyduğunu ve bunun kulun ihtiyar sahibi olduğu hususunu ispat ettiğini söyler.⁷⁹ Onun bu açıklamalarını şerheden Abdurrahman el-Kalecikî ise aktardığı bilgilerden sonra meselenin doğrusunu ortaya koyma babından nihai olarak Allah'ın yaratıcı, kulun kâsib olduğu hususuna vurgu yapar.⁸⁰

Tokâdî, imamet meselesinde ise hedefine, bu konuda Ehl-i sünnet ile arasında derin fikir ayrılıkları bulunan Şia mezhebini koyar. Konuyla ilgili daha ilk beytinde imam nasbının halka vacip olduğunu ve bu hüküm üzerine ümmetin icmaı bulunduğunu belirterek tavrını ortaya koyan müellif, bu yolla onun halka bırakılamayacak kadar önem arzettiği ve imamın Allah tarafından seçileceği görüşünü savunan Şia'yı nakzetmiş olur. Ardından imamet için gereken şartları saydıktan sonra "*Değil, şartından olmak nesl-i Hâşim- Değil masûm olmak şart-ı lâzım*" ifadeleriyle ilgili maddeleri imametnin şartları arasında gören Şia'yı bir kez daha reddetmiş olur.⁸¹ Müellifin ismini anmadan Şia'yı reddettiği bu beytini şerheden Behesnî ise onların açık bir şekilde bu iki maddeyi imamlık için şart koştuklarını belirttikten ve Hz. Ali ile başlayan on iki imamın adını saydıktan sonra bu görüşün fasit bir zandan ibaret olup, Ehl-i sünnete aykırı olduğunu kaydeder.⁸² Öte yandan Tokâdî, bu meselede imamın zamanının efdali olması gibi bir şart olmadığını ifade ederek de bu konuda aksi yönde görüş bildiren Şia'yı reddetmiş

---

⁷⁷ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 6.

⁷⁸ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 26a.

⁷⁹ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 6.

⁸⁰ Abdurrahman el-Kalecikî, *Şerhu Manzume-i akaid*, 8a.

⁸¹ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 32-33.

⁸² Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 102b-103a.

olur.⁸³ Müellif, evliya içerisinde, diğer bir ifadeyle peygamberler dışında en faziletli zatın Hz. Ebû Bekir olup bu hususta ümmetin icmaı olduğunu belirtirken de Hz. Ali'yi efdal gören Şia'yı dolaylı olarak reddettiği gibi aynı zamanda onları dışlayan tarzda bir fikir de ima etmiş olur. O, Hz. Ebû Bekir sonrası fazilet sıralamasında Hz. Ali'ye Hz. Ömer ve Hz. Osman isimlerinden sonra yer vererek de aynı bakış açısını sürdürür.⁸⁴

Tokâdî, Lütfullah el-Keydânî'nin fıkıh alanındaki eserini *Metâlibü'l-musallî* adıyla şerhettiği telifinde de bir Ehl-i sünnet mensubu olarak Şia'ya bakışını yansıtan bir ifade kullanır. O, "Sallallahu aleyhi ve sellem" ifadesinin bütün peygamberler hakkında istimalinin caiz olduğu hususunda icma bulunduğunu belirttikten, onun sahabe ve evliya gibi nebi olmayan zevat için kullanımını cumhur-i ulemanın haram gördüğünü bildirdikten sonra bunun gerekçesini Şia yaklaşımı üzerinden ortaya koyar. İlgili ifadeyi nebi olmayan kişiler hakkında kullanmanın, Râfizîler ile diğer kimi bidat fırkaların şiarlarından biri olduğunu, kendilerinin ise onlarla özdeşleşen davranışlardan nehyolunduklarını belirtir.⁸⁵ Yine bir vesileyle Şia'yı "şen'î" şeklinde bir niteleme ile anarak aynı duruşunu teyit eder.⁸⁶ Tokâdî, Lütfullah el-Keydânî'nin ilgili eserini bu kez manzum şekilde çevirdiği risalesine giriş mahiyetinde hulefâ-i raşidîn'in ismini sırasıyla andıktan sonra ise "*Oları sevmeyen itten geridür*" gibi bir mısra aktararak, içerisinde Şia'nın da olduğu kimi fırkaları ağır bir şekilde tavsif eder.⁸⁷ Bütün bu ifade ve nakilleri ile Tokâdî, bir Ehl-i sünnet mensubu olarak kendisini, bidat fırkaları olarak gördüğü mezheplerin karşısında yer alan bir mevkie konumlandırmış olur.

2.2. Mâtürîdî Kimliği

Tokâdî, bir Mâtürîdî olarak Eş'arîler ile ortak noktada buluştukları yerlerde Ehl-i sünnet kimliğini sergilerken, aynı potanın altında olmakla birlikte onların birbirlerinden ayrıldıkları kısımlarda ise Mâtürîdî düşüncüyü izhar eder.

⁸³ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 33.

⁸⁴ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 18.

⁸⁵ Rıza-i İshak b. Hasan Tokâtî [İshak b. Hasan ez-Zencânî], *Şerhu fikhü'l-Keydânî* [*Metâlibü'l-musallî*], Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. 06 Mil Yz A 1020/6, 81a.

⁸⁶ [İshak b. Hasan ez-Zencânî], *Şerhu fikhü'l-Keydânî*, 82a.

⁸⁷ İshak [b. Hasan et-Tokâdî] Efendi, *Tercüme-i fikh-ı Keydânî*, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. 06 Mil Yz A 5500/1, 1b.

Bunu da iki şekilde yapar. İlkinde, bu mezhebin öncüsü konumunda bulunan şahsiyetlere atıflarda bulunur. İkincisinde ise bir kısım kelami meseleler üzerinden Mâtürîdî yaklaşımı ortaya koyar. Kimi zaman da bu iki yolu birleştirerek mezhepsel aidiyetini açığa vuran müellif, ilkinde örnek olarak daha çok Ebû Hanife'ye atıfta bulunurken, bir yerde İmam Mâtürîdî diğesinde ise Maverâünnehir ulemasını kaynak gösterir.

Tokâdî, Ebû Hanife'ye atıf yaparken kimi zaman İmam'ın adını verir, kimisinde ise sadece eserinin ismini anmakla yetinir. Bazı zamanlarda ise ikisini birlikte zikreder. Müellif, daha ilk aşamada ilgili manzumesinin kaynaklarını aktarırken, bunların arasında *el-Fıkhü'l-ekber*'i sayarak onun müellifi olan Ebû Hanife ve Mâtürîdiyye mezhebine olan meylini izhar eder.⁸⁸ Ancak müellifin ilgili eseri kaynak olarak kullanması onun Mâtürîdî kimliğini ortaya koymak için tek başına yeterli olmadığından onun Ebû Hanife'yi referans aldığı yerlere de değinmek gerekir. Bunlardan birinde müellif, İmam-ı Azam'ın eserine dayanarak rivayette bulunan kişilerin zati sıfatları sekiz madde halinde ortaya koyduklarını belirtir. Bu eser ile *el-Fıkhü'l-ekber*'i kasteder. Müellif, paylaştığı bu bilgiyle Ebû Hanife'nin görüşüne bağlı olarak ilgili sıfatları sekize çıkararak Mâtürîdiyye mezhebine meylini ortaya koyar ve Eş'ariyye'den farklı olarak tekvinin de zati sıfat kabul eden bir düşünce geliştirir.⁸⁹ Behesnî, bu beyti izah ederken, Ebû Hanife'nin zati sıfatları yedi madde halinde saydığını, ardından tahlik, terzik şeklinde fiili sıfatlara geçtiğini, onun bu ifadelerini şerheden Ali el-Kârî'nin ise burada sayılan fiili sıfatların *tekvin sıfatı* altında toplanabileceği ve onun da kadim olduğu bilgisini verdiğini söyler.⁹⁰ Sonuç olarak Tokâdî, bu konu bağlamında hem Ebû Hanife ismini özel olarak anıp onun ilgili görüşünü aktarmak hem de onun fikri üzerine temellenen Mâtürîdiyye anlayışını izhar, dolayısıyla da Eş'ariyye'den farklı olduklarını ihsas etmek suretiyle mezhebi aidiyetini teyit eder. Bu konuda Eş'ariyye mezhebinin görüşüne değinmeyip

---

⁸⁸ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 3.

⁸⁹ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 3.

⁹⁰ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 10a-10b. Ebû Hanife'nin zati ve fiili sıfatlar altında saydığı maddeler için bk. Numan b. Sabit Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-ekber* (Haydarabad: Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizamiyye, 1343), 4-5. Ali el-Kârî'nin, tekvinin de ezeli sıfat olup bu anlamda kadim sıfatların sekiz tane olduğu yönündeki açıklaması için bk. Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Şerhü'l-Fıkhü'l-ekber* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Kübra, 1327), 21-22.

meseleyi sadece Mâtürîdiyye yaklaşımı üzerinden açıklaması ile de bu mensubiyetini tekit eder.

Tokâdî, Ebû Hanife ismine kuldan teklifin düşüp düşmeyeceği konusuna dair alt bir meselede de atıf yapar. Buna göre ilgili şartları taşıdığı halde kendisinden teklifin düştüğünü ileri süren kişinin sapkın olacağını belirten müellif, bunun dinin *zaruriyyat* kısmını inkâr anlamına geldiğini dile getirir. Ardından böyle bir iddianın getireceği kötü akıbet söz konusu olmasa, Ebû Hanife'nin dinin *zaruriyyat* alanına giren bir hususu inkâr eden kişiyi kâfir görmeyeceğini kaydeder. Böylece kimi zevatın kendilerinden teklifin düştüğü şeklinde ortaya attıkları iddianın dolaylı olarak küfrü gerektirdiğine dair hüküm verirken, bu konuda Ebû Hanife'nin dinin *zaruriyyat*ından olan bir işi inkârın küfür olduğu şeklindeki görüşüne atıf yapmış ve mezhebi aidiyetini vurgulamış olur. Her ne kadar bu görüş, sadece Ebû Hanife'nin değil, aynı zamanda bütün Ehl-i sünnetin düşüncesini yansıtmakta ise de, müellifin bu konuda özellikle onu referans göstermesi, mezhebi yaklaşımına dair bir ipucu sunmaktadır.⁹¹

Tokâdî, Ebû Hanife ve *el-Fıkhu'l-ekber* eserine, imanın artış ve eksilişi kabul edip etmemesi meselesinde de atıf yapar. Onun söz konusu eserinde imanın artıp eksilmeyeceği görüşünü savunduğunu belirten müellif, hemen ardından Kur'an'da “.. imanlarını artırdı” (Âl-i İmrân 3/173; el-Enfâl 8/2) şeklinde ifade buyurulan ayetlerin onun ziyadeleştiğine delalet içerdiği yönündeki itirazı Ebû Hanife lisanından cevap verir. İmam'ın Kur'an'daki ilgili ifadeleri, ashabın yeni yeni muhatap oldukları ayetler karşısında inanacakları hükümlerin çoğalmasında anlamına yordüğünü söyler. Ayrıca Ebû Hanife'nin verdiği cevap dışında imanın kuvvet ve zayıflığı anlamında bir artıştan bahsedilebileceği yönündeki açıklamaları da benzer manayı vurgulayan bir düşünce olarak nakleder.⁹² İşte bu mesele özelinde Tokâdî'nin hususi olarak Ebû Hanife'ye atıfta bulunup onun konuyla ilgili görüşünün savunuculuğunu yapmasını, kendisinin Mâtürîdî kimliğini izhar eden bir yaklaşım olarak okumak mümkün gözükmemektedir.

⁹¹ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 6-7.

⁹² İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 12. Ebû Hanife'nin imanın artıp eksilmeyeceği yönündeki ifadeleri için bk. Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-ekber*, 10.

Tokâdî, yine amelin imandan bir cüz olup olmadığı hususunda da Ebû Hanife'ye atıf yapar. Bu konuda ihtilaf olduğunu belirten müellif, hemen ardından ilk sırada Ebû Hanife'nin görüşüne yer vererek onu “*İmâm-ı Azam buyurmuş cüz değildir-Bu söz tahkik gülcârında güldür*” beyti ile aktarır.⁹³ Gerçekten de Ebû Hanife *el-Vasiyye* adlı risalesinde amelin imandan başka, imanın da amelden başka bir şey olduğunu ifade eder.⁹⁴ Onun bu risalesini şerheden Ekmeleddin el-Babertî ise (ö. 786/1384) ilgili ifadeyi amelin imandan bir cüz olmadığı yönünde ele alıp onu destekleyen yorumlar yapar.⁹⁵ Tokâdî'nin beytini şerheden Behesnî'nin ifadesine bakılacak olursa, bu konuda hem amelin kamil imandan bir cüz olduğunu savunan İmam-ı Malik (ö. 179/795) ve İmam-ı Şafii'den (ö. 204/820) hem de onu normal imanın bir cüzü kabul eden Mu'tezile ve Hariciyye mezhebinden farklı bir tavır alınmıştır.⁹⁶ İşte bu noktada Tokâdî'nin hem Ebû Hanife'ye övgü dolu bir cümle eşliğinde atıf yapması, hem de bu konuda tek görüş olarak, diğer mezheplerden farklı tavır alan Mâtürîdiyye'nin yaklaşımını zikretmesi, onun mezhebi kimliğini yansıtan bir diğer ifade olarak karşımızda durmaktadır.

Tokâdî'nin Ebû Hanife'ye atıf yaptığı diğer bir konu, peygamberlerin ismeti mevzu olur. Müellifimiz, Ebû Hanife'nin *el-Fıkhu'l-ekber* risalesinde açık bir şekilde Hz. Muhammed Mustafa'nın (s.a.v.) hiçbir günah işlemediği bilgisine yer verdiğini ifade eder.⁹⁷ Gerçekten de müellifin aktardığı üzere Ebû Hanife, Hz. Peygamber'in asla küçük veya büyük günah işlemediğini belirtmektedir.⁹⁸ İşte Tokâdî'nin yine bu meselede özel olarak Ebû Hanife'nin görüşünü zikretmesi, kendisinin mezhebi aidiyetine ışık tutmaktadır.

Öte yandan Behesnî'nin bir ifadesine bakılacak olursa Tokâdî, müşrik çocukların durumu hakkında dile getirdiği mısraında da doğrudan Ebû

---

⁹³ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 13.

⁹⁴ Numan b. Sabit Ebu Hanife, “el-Vasiyye”, *Şerhu Vasiyyeti'l-İmam Ebi Hanife*, thk. Muhammed Subhi Aydi-Hamza Bekri (Amman: Darü'l-Feth, 1430/2009), 74.

⁹⁵ Ebû Abdullah Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed Babertî, *Şerhu Vasiyyeti'l-İmam Ebi Hanife*, thk. Muhammed Subhi Aydi-Hamza Bekri (Amman: Darü'l-Feth, 1430/2009), s. 74-76.

⁹⁶ İlgili yazma nüshada Hariciyye yerine Kerramiyye mezhebi denilmiştir, ancak, ilgili ifade ya bir yazım yanlışı ya da bir zühul eseri olsa gerektir. Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 52b.

⁹⁷ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 14.

⁹⁸ Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-ekber*, 8.

Hanife'nin görüşünü aktarmıştır. O, Tokâdî'nin “*Bulunmaz tıfl-ı müşrik için delâil*” şeklindeki beytini şerh ederken, müşrik ve kâfirlerin ergenliğe ermemiş çocuklarının cennetlik mi cehennemlik mi olduğu hakkında ihtilaf edildiğinde, Ebû Hanife'nin bu konuda bir tarafı tercih ettirecek kati bir delil olmadığı için tevakkuf ettiğini belirtir. Tokâdî'nin de ilgili ifadesinden işbu mananın anlaşıldığını vurgular.⁹⁹ Ebû Hanife'nin bu konuya bakışını ortaya koyan İbn Âbidin de (ö. 1252/1836), aynı hususu teyit ile İmam'ın tevakkuf ettiği meseleler arasında müşrik çocuklarının durumu maddesini de sayar.¹⁰⁰ Hakkında muhtelif görüşler bulunan bu meselede Tokâdî'nin, adını anmadan Ebû Hanife'nin fikrine yer vermesi, yine mezhebi aidiyetini açığa çıkarır.

Tokâdî, Ebû Hanife'ye yönelik rağbetini, manzumesinde dört fıkıh imamına dair açtığı başlıkta ona ilk sırada yer vermek ve onun için övgü dolu ifadeler kullanmak suretiyle de izhar eder. Ebû Hanife'nin, imamların en faziletlisi olduğunu düşünen müellif, onun *Fıkh-ı evsat*, *Fıkh-ı ekber*, *Vasiyyet ve İlm-i eyser (Talîm ve Müteallim)* gibi eserleri bulunduğunu, itikadi alanda Ehl-i hak yolu üzere telif yapan ilk zat olduğunu, Hariciyye, Şia ve Kaderiyye mensuplarını ilzam ettiğini, sahabeden ilim almasının kadrinin yüceliğini gösterdiğini ve tabîinin önde gelenlerinden sayıldığını belirtir. Ebû Hanife'nin ismi, hocası ve vefatına dair de bilgiler aktaran müellif, onun hakkında yaptığı övgüleri sürdürerek, cihanın, kendisinin ilmine bende olduğunu, *Müsned*'i ile yüceliğini ispat ettiğini, beş yüz bin meselede ictihadda bulunup beş yüz altmış öğrenci yetiştirdiğini ve bütün yaptığı işlerle müceddid kimliğini gösterdiğini ifade eder. Müellifin, ilgili başlık altında on dört beyit üzerinden Ebû Hanife'ye övgülerde bulunurken, diğer üç imamı toplam yedi beyit ile anması, onun İmam-ı Azam'a ve onun temelini attığı Mâtürîdiyye mezhebine olan meylini gösterir.¹⁰¹ Tokâdî'nin ayrıca Ebû Hanife'nin meşhur öğrencileri Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer hakkında kısa bilgiler vermesi dışında,¹⁰² müctehid tabakalarını Tahavî, Kerhî, Kudûrî ve Merginânî gibi Hanefî uleması üzerinden

⁹⁹ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 24; Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 105b-106a.

¹⁰⁰ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki İbn Abidin, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003), 3: 82.

¹⁰¹ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 19-20.

¹⁰² İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 20.

örneklendirmesi,¹⁰³ aynı şekilde kendisinin Hanefî ve Mâtürîdî kimliğini teyit eder. Yine müellifin, *Nazmu'l-ulûm* adlı eserinde de özel olarak Ebû Hanife ve meşhur öğrencileri hakkında övgü dolu cümleler eşliğinde kısa bilgiler aktarırken, bu minvalde diğer imamlara dair hiçbir malumat vermemesi, aynı kimliğini izhar eder.¹⁰⁴ Adı geçen bu son risalede fıkıh ilmi hakkında bilgi verirken, müellif ve eser örneklerini tamamen Hanefî ulemasından seçmesi de aynı durumu kanıtlar.¹⁰⁵ Yine Keydânî'nin fıkıh alanındaki telifini manzum hale getirerek tercüme ettiği *Tercüme-i fikh-ı Keydânî* adlı eserine giriş mahiyetinde başta İmam-ı Azam olmak üzere dört Hanefî imamının ismini, diğer üç mezhep imamının önünde zikretmesi de aynı kimliğini teyit eder.¹⁰⁶

Tokâdî, İmam Mâtürîdî ismini ise manzumesinde bir kez anar. O da kader meselesini izah ederken bir vesileyle gerçekleşir. İlgili beytinde onu “*Ebû Mansur Şeyh-i Mâtürîdî-Hanîfî mezhebi dehrin ferîdi*” şeklinde nazmettikten sonra onun görüşünü “*Ne tefvize ne cebre meyledendir-Ol emr beyne emreyne gidendir*” mısralarıyla aktarır. Böylece ilk beytiyle hem onun ismini özel olarak anmak hem de ona dair övgü dolu ifadeler kullanmak suretiyle yine Mâtürîdî kimliğini izhar eder.¹⁰⁷ Behesnî ise ilgili ilk beytin şerhinde, Tokâdî'nin manzumesinde kendisinden çokça faydalandığı ve şahsına atıflar yaptığı Ebû Hanife ile İmam Mâtürîdî arasındaki ilişkiye değinir ve onun İmam-ı Azam'ın talebesi olan İmam Muhammed'in üçüncü tabakadan öğrencisi olduğunu belirtir. Ardından İmam Mâtürîdî'nin, Ebû Hanife'nin itikadi esaslara dair dile getirdiği görüşlerini genişleterek, pek çok beldeye yayılacak olan itikadi bir mezhebe öncülük yaptığını ifade eder.¹⁰⁸

Tokâdî, Maveraünnehir ulemasına da bir kez atıfta bulunur. Müellif, Mu'tezile'yi ümmetin Mecusisi olarak gösteren hadisi aktardıktan sonra bu bölge ulemasının önde gelen şahsiyetlerinin onları Mecusi'den bile daha kötü gördüğü yönünde bir ifade kullanır. İşte bu noktada onun Mâtürîdiyye mezhebinin beşiği olan Maveraünnehir bölgesi âlimlerinin görüşlerine atıfta bulunması, yine

---

¹⁰³ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 21-22.

¹⁰⁴ İshak [b. Hasan et-Tokâdî] Efendi, *Nazmu'l-ulûm*, 166.

¹⁰⁵ İshak [b. Hasan et-Tokâdî] Efendi, *Nazmu'l-ulûm*, 169.

¹⁰⁶ İshak [b. Hasan et-Tokâdî] Efendi, *Tercüme-i fikh-ı Keydânî*, 1b.

¹⁰⁷ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 6.

¹⁰⁸ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 23b.

kendisinin mezhebî kimliğine bir işaret olarak okunabilir.¹⁰⁹ Müellifin bu ifadelerini şerheden Abdurrahman el-Kalecikî de Maverâünnehir ulemasının; Allah'a tek bir varlığı ortak koşan Mecusilerin, O'na sayısız ortak koşan Mu'tezile'den daha iyi bir konumda oldukları yönünde bir fikir beyan ettiklerini söyler. Abdurrahman el-Kalecikî'nin bu bilgiyi, Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*'sine atıf yaparak aktarmasına bakılacak olursa,¹¹⁰ Tokâdî de, ilgili beyti aynı kaynaktan hareketle zikretmiş olsa gerektir.

Tokâdî, Mâtürîdî kimliğini, açıklandığı üzere, onun öncü şahsiyetlerine yaptığı atıfla ortaya koyduğu gibi bunu kelami meseleler hakkında dile getirdiği Mâtürîdî görüşler üzerinden de izhar eder. Bu aşamada kimi zaman Eş'ariyye mezhebinin ismini anar, kimi zaman ise onun adını zikretmeyip doğrudan sadece ilgili Mâtürîdî düşünceyi aktarır. Tokâdî, ilk durumun bir örneğini İmam Mâtürîdî'yi andığı kader meselesinde sergiler. O, bu konuda Eş'ariyye mezhebine atıf yaptığı gibi ona dair genel bir yargıda da bulunur ve bunun üzerinden kendi mezhepsel aidiyetini ortaya koyar. Buna göre Tokâdî, Mâtürîdî'ye atfettiği görüşü "*Ne tefvize ne cebre meyledendir-Ol emr beyne emreyne gidendir*" şeklinde dile getirirken; cebr-i mutavassıta meylettiğini belirttiği İmam Eş'arî'nin düşüncesini kendi lisanından "*Benim muhtara yoktur ihtiyarım*" mısrayla aktarır. Ardından yine Eş'arî'ye isnat ile "*Biraz var medhalim filimde ehlem-Mücerred filime ben bir mahalle*" beytini nakleder. Böylece iki mezhep arasında kader meselesinin kimi alt konularında farklılık olduğunu izhar eder. Bu konu bağlamında onlar hakkındaki yargısını ifade ederken kullandığı "*Bular da küfr-ü bid'atten berîdir*" cümlesiyle ise bir yandan onların Ehl-i sünnet mezhebi içerisinde bulduklarını beyan ederken, diğer yandan da kendisini, onların dışında tutmak suretiyle Mâtürîdiyye mezhebine bağlı olduğunu ortaya koyar.¹¹¹ Tokâdî'nin ilgili beyitlerini şerheden Behesnî ise, Eş'arî'nin bu ifadeleriyle kişinin fiilini işlemede özgür, ancak onu seçmede mecbur olduğu, fiilini yapmaya istidadı bulunduğu, bu kabiliyeti ve fiiline mahal olması itibariyle sevaba hak kazanıp cezaya müstahak olduğu görüşünü savunduğunu belirtir. Bu boyutuyla

¹⁰⁹ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 7.

¹¹⁰ Abdurrahman el-Kalecikî, *Şerhu Manzume-i akaid*, 10b. Teftazânî'nin ilgili ifadesi için bk. Sadeddin Mesud b. Ömer b. Abdullah Teftazânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1408/1988), 56.

¹¹¹ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 6.

“cebr-i mahz”dan kendisini koruduğunu, fillin yaratıcısını Allah, kâsibini kul görmesi itibarıyla Mâtürîdî düşünce ile aynı bakış açısına sahip olduğu hususunu gösterdiğini kaydeder.¹¹²

Tokâdî, kader meselesiyle ilişkili olan *teklîf-i mâ lâ yutâk* konusunda kullandığı “*Değil teklîf-i mâ lâ takât câiz*” mısrayla da, her ne kadar böylesi bir teklifin pratikte olmadığını kabul etmesi itibarıyla Mâtürîdîler ile aynı noktada buluşmuş olsa da, teorik olarak bunun caiz olduğunu söyleyen Eş’arîler’den ayrıldığını his eder. Böylece yine Mâtürîdî kimliğini izhar eden bir ibare aktarmış olur. Öte yandan Tokâdî, ilgili teklifin caiz olmamasına, ilahi hikmeti gerekçe göstermek suretiyle de bu konuda ilahi kudreti ön plana alan Eş’arîler’den farklı düşündüğünü gösterir.¹¹³ Müellifin şarihleri ise ilgili beytin izahında bu tür bir yoruma başvurmazlar.

Tokâdî, *Nazmu’l-leâlî* adlı bu risalesinde nübüvvet konusu bağlamında Eş’arîler ile Mâtürîdîler arasındaki en önemli ayrılık noktalarından birini teşkil eden peygamberin cinsiyeti meselesine temas etmezse de Birgivi’nin *Zuhru’l-müteehhilîn* isimli risalesine¹¹⁴ *Zehâiru’l-âhire* adıyla yaptığı şerhte başka bir mevzuyla ilintili olarak kadınların nebi olup olmayacağı hususuna değinir. O, Birgivi’nin erkekleri kadınlardan üstün tutan Allah’a hamd eden ifadelerini şerh ederken, bu üstünlük yönlerini sayar ve bunların arasında nübüvvetin erkeğe tahsis edilmesi maddesine de yer verir.¹¹⁵ Böylece kadınlardan nebi olacağını savunan Eş’arîler’den farklı olarak bu vazifenin erkeklere ait olduğunu ileri süren Mâtürîdiyye mezhebinin yaklaşımına¹¹⁶ bağlı bulunduğunu bir kez daha izhar eder.

Tokâdî, iman meselesi etrafındaki kimi konularda da mezhepsel aidiyetini ortaya koyar. İlgili meseleleri şiire dökerken, genelde Eş’arîler ile Mâtürîdîler arasındaki ihtilaflara atıf yapmaksızın doğrudan ikinci mezhebin anlayışı doğrultusunda fikirlerini dile getirir. Bu bapta örneğin imanın artıp-

---

¹¹² Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi’l-leâlî*, 25b-26a.

¹¹³ İshak Zencânî, *Nazmü’l-leâlî*, 7.

¹¹⁴ Yüksel, “Birgivi”, 6: 193.

¹¹⁵ İshak Tokâdî, *Zehâiru’l-âhire*, 2a.

¹¹⁶ Abdürrahim b. Ali Şeyhzâde, *Nazmu’l-ferâid ve cem’u’l-fevâid* (Kahire: Matbaatü’l-Edebiyye, 1317/1889), 49; Emrullah Yüksel, *Mâtürîdîler ile Eş’arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 124.

eksilmesi hususunda Eş'ariyye mezhebi farklı bir noktada dururken, müellif doğrudan Mâtürîdiyye fırkasının görüşünü aktarır, onda azalıp-çoğalma olmayacağını savunur, bunu da iman edilecek şeylerin artmasının mümkün olmaması ile izah eder.¹¹⁷ Halbuki bilindiği üzere Eş'ariyye ise imanın artıp eksileceği kanaatine sahiptir.¹¹⁸ Nitekim Tokâdî şarihi Behesnî, Eş'ariyye'nin cumhuru ile fukaha ve muhaddislerin imanın artacağı görüşünde olduğunu, İmam-ı Malik ve İmam Şafii'nin de onun artıp eksileceği fikrini savunduğunu ifade eder. Ancak ardından aradaki ihtilafın lafzi olduğunu, imanın artacağını ileri süren kişilerin, ameli imanın kemalinden bir cüz görmeleri itibariyle bu kanaate vardıklarını, Ebû Hanife'nin ise ameli imandan bir cüz olarak değerlendirmediği için onda bir artış ve noksanı kabul etmediğini belirtir.¹¹⁹

Tokâdi, imanda istisna meselesinde de yine Mâtürîdiyye mezhebinin yaklaşımını tek görüş olarak aktarır. Buna göre kişinin tüm kalbi samimiyeti ile “ben müminim hakkın” demesi caizdir. Ancak “ben müminim Allah dilerse” şeklinde kullanılan bir ifade, imanda istisna olması hasebiyle çok sıkıntılı bir duruma sebebiyet verir.¹²⁰ Mâtürîdiyye ile Eş'ariyye arasındaki görüş ayrılıklarını ortaya koyan eserinde Şeyhzâde de (ö. 1133/1721), Hanefi ulemasının “Ben inşaallah müminim” ifadesini caiz görmezken, Eş'arî ulemanın buna cevaz verdiklerini kaydeder.¹²¹ Bu konuda Behesnî de Tokâdî'nin zikrettiği görüşe karşılık, İmam Şafii'nin imanda istisnayı, yapılması gereken bir iş olarak gördüğünü belirtir.¹²² Böylece Tokâdî, konuyla ilgili zikrettiği tek fikir üzerinden onun savunuculuğunu yapan Mâtürîdiyye mezhebine mensubiyetini izhar eder.

Tokâdî, iman-islâm kavramları arasındaki ilişkiyi açıklarken ise bir ayrıma gitmeden, Ehl-i sünnetin bu ikisinden biri bulunmayınca diğerrinin olmayacağı kanaati ile onları bir gördüğünü dile getirir. Onun bu ifadelerini serheden Behesnî ise bu ikisinin mefhum itibariyle birbirlerinden ayrı olsalar da, varlık itibariyle aynı hal için kullanıldıklarını söyler. İlkinin kalbî, ikincisinin fiilî bir emir olduğunu, ancak ıstılahî olarak ikisinin de aynı manaya geldiğini ve

---

¹¹⁷ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 12.

¹¹⁸ Şeyhzâde, *Nazmu'l-ferâid*, 39.

¹¹⁹ Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 49b.

¹²⁰ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 13.

¹²¹ Şeyhzâde, *Nazmu'l-ferâid*, 48; Yüksel, *Mâtürîdiler ile Eş'arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, 122-123.

¹²² Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 53b.

birbirlerinin yerine kullanılabildiğini kaydeder. Ancak bu görüş genel anlamda Mâtürîdî ulemanın düşüncesi olup, Eş'arîler bu konuda iman ile islâmın ayrı şeyler olduğu ve birbirinin yerine geçmediği fikrini savundukları halde, hem müellif hem de onun şarihi Behesnî, ilgili beyitte zikredilen anlayışı Eş'arîler'i de kapsayacak şekilde Ehl-i sünnetin tümüne teşmil ederler.¹²³ Halbuki örneğin Eş'arîyye'nin önemli kelimcilerinden Ebû Bekir Bâkılânî (ö. 403/1013), her imanın islâm iken, aksinin söz konusu olmadığını ifade ile ilkinin kapsamını diğerinden daha dar tutar.¹²⁴ Sonuç olarak Tokâdî, iman-islâm arasındaki ilişkiyi dair dile getirdiği bu bilgiyi Ehl-i sünnet adına zikretmekle; ya Mâtürîdî anlayışın temsilciliğini yapmış ya da iki görüş arasını uzlaştırmanın mümkün olduğunu düşünerek iki mezhebin yaklaşımını bir tutmuş olsa gerektir.

Son olarak Tokâdî'nin, mukallidin imanında şüphe olmadığı, ancak bu itikat üzere sebat etmede bir sıkıntı yaşanabileceği yönündeki ifadesinde Eş'ariyye'ye muhalefet olarak okunabilecek bir husus olmamakla birlikte Behesnî, burada İmam Eş'arî'ye atfettiği bir görüş üzerinden kısmen farklı bir anlayışın var olduğunu ima eder. Buna göre imanın sıhhat kazanması için, akli delilin lisanen ortaya konulmasa bile en azından kalbi olarak bilinmesine gerek vardır.¹²⁵ Behesnî'nin bu yorumundan hareket edildiğinde Tokâdî'nin onunla aynı hususu dikkate alıp almadığı bilinemez ise de, ilgili beyitten bir Mâtürîdî aidiyet çıkarmak mümkün gözükmemektedir.

Sonuç

XVII. yüzyılın önemli şair ve ilim adamlarından biri olan İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin, manzum ve mensur şekilde kaleme aldığı eserleri içerisinde, hiç şüphe yok ki, en tanınmış olanı *Nazmu'l-leâlî* veya *Manzume-i akaid* diye bilinen risalesi olmuştur. Bu eseriyle Mâtürîdî geleneğe kendisine yer bulan manzum akaid türünün en güzel örneklerinden birini veren müellif, pek çok kelami konuya temas etmiş ve onları şiire dökmüştür. Başta Ebû Hanife'nin *el-Fıkhul-ekber* risalesi üzere *Şerhu'l-makâsîd* ve *Şerhu'l-mevâkıf* gibi muhtelif akaid ve kelim eserlerinden faydalanan müellif, bu meyanda onlarda yer alan kelami

¹²³ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 11; Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 48a.

¹²⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basri Bakılânî, *Kitâbü't-Temhîd*, thk. Richard Yusuf Mekarisi Yesui (Beirut: el-Mektebetü's-Şarkîyye, 1957), 347.

¹²⁵ İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, 13; Ahmed el-Behesnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*, 55a.

meseleleri, nazım yoluyla aktarmaya çalışmış, bunda da büyük ölçüde muvaffak olarak şiir kabiliyetinin yanı sıra ilmi derinliğini de temayüz ettirmiştir.

Eserinde hem Ehl-i sünnet hem de Mâtürîdî kimliğini izhar eden müellif, meseleleri daha çok ilk hüviyeti üzerinden ele almıştır. Bu meyanda bidat fırkaları olarak gördüğü Mu'tezile, Şia ve Cebriyye gibi mezheplere karşı tepkisini ortaya koymuş, özellikle ilkine yönelik oldukça ağır eleştiriler getirmiş ve onları habis ve ahmak gibi kimi sıfatlarla anmaktan çekinmemiştir. Muhtemelen bunda bir vezin ve kafiye tutturma endişesinin de payı olmuştur. Muhtasar ve veciz bir manzum risale yazmasının doğal sonucu olarak müellif, nesir halinde dile getirecek olsa, muhtemelen kullanmayacağı kimi kelimeleri istimal etmek durumunda kalmıştır. Tabi bu durumu sadece şiirsel endişelerle açıklamak yeterli olmadığı için onun aynı zamanda keskin bir dile sahip olan Kadizâde ekolüne yakın olduğunu da belirtmek gerekir.

Cebriyye'ye kader, Şia'ya imamet meselesi üzerinden tenkitler yönelten müellif, Mu'tezile'ye ise pek çok konuda eleştiriler getirmiş, bu boyutuyla ilgili risalesi, adeta klasik mensur bir Ehl-i sünnet kalam eserinin özeti mahiyetinde olmuştur. Bu eleştirilerinde çoğu kez Mu'tezile ismini özel olarak anmasa da, Behesnî ve Abdurrahman el-Kalecikî gibi şarihlerinin vurguladığı üzere ilgili ifadelerini onlara tepki olarak zikrettiğini ihsas etmiş, seçtiği kelimeler ve kurduğu cümleler ile niyetini açığa çıkarmıştır. Müellif, Allah'a bir şeyin vücubu, kalamullah, rü'yetullah, insan fiillerinin yaratıcısı, kader, ecel, haram rızık, berzah ve ahiret âleminin kimi safhaları, bazı iman konuları ve ma'duma şey denilip denilmeyeceği meseleleri üzerinden bu mezhebe yönelik eleştirilerini dile getirmiştir.

Tokâdî, Eş'ariyye ile Mâtürîdiyye fırkaları arasındaki görüş ayrılıklarını izhar etme şeklinde değerlendirilebilecek meselelerde ise ikinci mezhebe mensup olduğunu gösteren ifadeler kullanmıştır. Bunu özellikle Ebû Hanife ismini öne çıkararak yapan müellif, bazen de aidiyetini Mâtürîdî anlayışı yansıtmak suretiyle ortaya koymuştur. Eş'arî düşüncüyü özellikle tebrîe etmeye özen göstermiş olan müellif, bu anlayışa dönük en ufak bir eleştiri getirmemiş ve bir Mâtürîdî kalamcısı olarak, sadece bağlı bulunduğu sistemin ilgili görüşlerini aktarmakla yetinmiştir. Bu tarz konularda cebr-i mutavassıt gibi istisnai mevzular bir tarafa bırakılacak olursa, onların kendilerinden farklı bir görüş

serdettiklerine dair bir ifade kullanmamış veya aksi düşüncenin yanlışlığına dair bir imada bulunmamıştır. Ehl-i sünnet kimliğini izhar ederken sergilediği katı tutumu, Mâtürîdî hüviyetini ortaya koyarken pek de yansıtmamıştır. Diğer Mâtürîdî Osmanlı kalamcıları gibi aidiyetini daha çok Ebû Hanife üzerinden temellendiren Tokâdî, tekvini, zati sıfatların içerisine dâhil ederken, teklifin kendilerinden düştüğünü ileri sürenlere cevap verirken, imanın artma ve eksilmeyi kabul etmediğini ve Hz. Peygamber'in asla küçük günah işlemediğini dile getirirken, doğrudan ona veya eserine atıf yapmıştır. Müşrik çocuklarının akıbeti hakkında tevakkuf edilmesi gerektiğini belirtirken ise adını anmasa dahi yine onun görüşünü aktarmıştır. Buna karşılık İmâm-ı Mâtürîdî ismine sadece cebir ve tefviz noktasındaki duruşu, Maverâünnehir ulemasına ise Mu'tezile'nin Mecusi'den bile daha kötü bir durumda oldukları yönündeki görüşleri üzerinden atıfta bulunmuştur. Eş'ariyye mezhebine, cebr-i mutavassıt, teklif-i mâ lâ yutâk, iman-islâm ilişkisi ve imanda istisna gibi kimi konular üzerinden muhalefet etmiş, ancak belirtildiği üzere bunu sadece bağlı olduğu itikadi fırkanın fikrini yansıtmak suretiyle gerçekleştirmiştir.

Sonuç olarak İshak b. Hasan et-Tokâdî, yazdığı *Nazmu'l-leâli* isimli manzum akaid risalesiyle kimi girift meselelerini de kapsar şekilde nice kalam konularını, şiir gibi nesirden çok daha özlü ve veciz kelime kullanılması gereken bir sahada ortaya koymayı başarmış ve ardında kendisini hayırla yâd ettirecek değerli bir eser bırakmıştır. Bu risalesiyle Sadreddin el-Ûşî ve Hızır Bey'in geleneğini de sürdürmüş olan müellif, onlar kadar şöhrete ulaşmamış ve eserine onların manzumesine yazıldığı ölçüde şerhler yazılmamış olsa bile, ilim âlemine, özellikle de Mâtürîdiyye dünyasına önemli bir katkı sunmuştur.

Kaynakça

Ali el-Kari, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *el-Esrârü'l-merfûa fi'l-ahbâri'l-mevzûa*. Thk. ve tlk. Muhammed b. Lütfi es-Sebbâğ. 3. Basım. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406/1986.

Ali el-Kari, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Şerhü'l-Fıkhi'l-ekber*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Kübra, 1327.

Arslan, Ahmet Turan, "Vasiyetnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 556-558. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

- el-Babertî, Ebû Abdullah Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed. *Şerhu Vasiyyeti'l-İmam Ebi Hanife*. Thk. Muhammed Subhi Aydi-Hamza Bekri. Amman: Darü'l-Feth, 1430/2009.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musannafin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Bakillânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basri. *Kitâbü't-Temhîd*. Thk. Richard Yusuf Mekarisi Yesui. Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkiyye, 1957.
- el-Behesnî, Ahmed b. Ahmed. *Şerhu Nazmi'l-leâlî*. Yazma Eserler, 0E_YZ_0850 0010011: 1a-109b. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiü's-sahîh Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Bursalı, Mehmet Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333.
- Çavuşoğlu, Semiramis. "Kadıızâdeliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 100-102. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eşâs es-Sicistânî. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebû Hanife, Numan b. Sabit. *el-Fıkhu'l-ekber*. Haydarabad: Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizamiyye, 1343.
- Ebû Hanife, Numan b. Sabit. "el-Vasiyye". *Şerhu Vasiyyeti'l-İmam Ebi Hanife*. Thk. Muhammed Subhi Aydi-Hamza Bekri. Amman: Darü'l-Feth, 1430/2009.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Mardînî, Cemâleddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 52. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki. *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar*. Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvaz. 12 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003.
- Kalecikî, Abdurrahman b. Mustafa b. Ali el-Kalecikî. *Şerhu Nazmi'l-leâlî* [*Şerhu Manzume-i akaid*]. Çankırı İl Halk Kütüphanesi, 18 Hk 23: 1a-47b. Milli Kütüphane.
- Kehhale, Ömer Rıza. *Mu'cemül-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.

- Kılavuz, Ahmet Saim. "Akaid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 212-216. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Korkmaz, Seyfullah. "Tokatlı Şair Rızâî İshâk b. Hasan'ın Bir Mersiyesi". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi = Erciyes University Journal of the Institute of Social Sciences* 12 (2002): 185-202.
- Özfirat, Bayram. "Tokatlı İshak Efendi ve Nazmu'l-Le'âli Adlı Mesnevisi". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15 (2015): 315-376.
- Özfirat, Bayram. *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî adlı mesnevileri: (inceleme-metin)*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, 2006.
- Pazarbaşı, Erdoğan. "Mehmed Efendi Vanî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 458-459. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Şeyhzâde, Abdürrahim b. Ali. *Nazmu'l-ferâid ve cem'u'l-fevâid*. Kahire: Matbaatü'l-Edebiyye, 1317/1889.
- Tanyu, Hikmet. *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1967.
- Teftazânî, Sadeddin Mesud b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*. Thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1408/1988.
- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. *Nazmu'l-leâlî Tokadi İshak Efendi'nin akaid manzumesi=Manzume-i akaid*. İstanbul: Hulusi Efendi Matbaası, 1304.
- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. [Nazmu'l-leâlî]. *Yazma Eserler*, T811 İSH T811 İSH 1189 H. 1: 25b-36a. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.
- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. *Nazmu'l-ulûm*. İstanbul: [Hattat Tevfik Efendi Destgâhı], 1291.
- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. *Nazmu'l-ulûm [Nazmu'l-leâlî] Tokâdî İshak Efendi'nin Akâid-i Manzûmesi*. Mekke-i Mükerrreme: Hicaz Vilayeti Matbaası, 1303.
- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. *Manzûmetü'l-leâlî*. İstanbul: Takvimhâne-i Âmire, 1268.

- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. *Nazmu'l-leâlî [Manzûmetü'l-leâlî]*. Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 4195: 2b-11b. Milli Kütüphane.
- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. *Şerhu fikhî'l-Keydânî [Metâlibu'l-musallî]*. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1020/6: 80b-217b. Milli Kütüphane,
- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. *Tercüme-i fikh-ı Keydânî*. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 5500/1: 1b-8b. Milli Kütüphane.
- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. *Zehâirü'l-âhire*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1020/1: 1-b-29b. Milli Kütüphane.
- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. *Ziyâu'l-kulûb*. Tokat Müzesi, 60 Mü 180: 1b-130b. Milli Kütüphane.
- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. *Ziyâu'l-kulûb*. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, , 06 Mil Yz A 435: 1b-155a. Milli Kütüphane.
- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. *Ziyâu'l-kulûb*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1752: 1b-152a. Milli Kütüphane.
- et-Tokâdî, İshak b. Hasan ez-Zencânî. *Ziyâu'l-kulûb*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 3285: 1b-76a. Milli Kütüphane.
- Tûmân, Mehmed Nail. *Tuhfe-i Nâilî*, 2 Cilt. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz B 611/2: 1052-2002. Milli Kütüphane.
- Yüksel, Emrullah. "Birgivi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 191-194. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Yüksel, Emrullah. *Mâtürîdiler ile Eş'arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm: kamusu teracim: el-hutut ve's-suver*. 15. Basım. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002.